

MINDENNAPI HATÁRTAPASZTALATOK*

(ZELEI MIKLÓS: *A KETTÉZÁRT FALU*)

Amikor biztosan tudom, hogy át kell kelnem valamelyik határon, rendszerint összeszorul a gyomrom. Az utazással és a határátlépéssel kapcsolatos kétely, viaszolygás, szorongás bele van kódolva a biztonságosnak és ismerősnek hitt otthon elhagyásába, a szabad mozgás eszményének és a szögesdrót-kerítésekkel körülölelt határvidék – ahol magam is élek – egymással ki nem békíthető, sőt, egymást kizáró realitásába. A határhoz vezető úton már töprengek: vajon mit fog kérdezni ezúttal a hol barátságos, hol kissé megvető tekintettel méregető határőr és vámos? Úti céloimat firtató kérdéseikre mennyire felelhetek majd őszintén? Ki kell-e nyitnom bőröndömet és táskáimat? Az azokban tapintatlan módon kotorászó idegen kezek vajon mit hagynak végérvényesen legszemélyesebb dolgaimon? Mert az idegen kéz, amely hozzáér ruháimhoz, szendvicseimhez, könyveimhez, jegyzetfüzetemhez, tollamhoz vagy laptopomhoz, mindig hagy maga után valamilyen le- és kitörölhetetlen, bár alig észlelhető nyomot. Ezek a dilemmák alighanem hozzátartoznak a mindennapi határtapasztalatokhoz, amelyeket egy átlagos kárpátaljai átél, amikor úgy dönt, útra kel. Nem igazán ismerek olyan embert környezetemben, aki ne érzett volna még a gyomorgörshöz, a szorongáshoz vagy a viaszolygáshoz hasonló, amikor a feltorlódtott sorokban órákon át arra várt, hogy végre átléphesse a határt. De ez a tapasztalat talán nem teljesen ismeretlen a kelet-közép-európai régió keletebbre utazó tagjai számára sem. Aki kelt már át a magyar-ukrán és szlovák-ukrán határon, pontosan tudja, miről van szó. A szomorú ebben még mindig az, hogy a mai világpolitikai helyzet nemhogy a határok légiesülését idézné elő, hanem épp ellenkezőleg: a jelek szerint új határok építése és szigorúbb ellenőrzések bevezetése várható a közeljövőben. Innen nézve egyáltalán nincs könnyű helyzetben az, aki tudni szeretné, hogy ezeknek a határoknak a története mikortól nem lesz már mindennapi tapasztalat, és mikor válik végre történelemmé.

* A szerző a recenzió megírása során a Nemzeti Kulturális Alap 2017-es alkotói ösztöndíjában részesült.

Ugyanakkor – furcsamód – a határtapasztalatok nem mindig járnak együtt a mozgással, az otthon elhagyásával, a határok átlépésével. Ki ne ismerné a 20. századi kárpátaljai sorsot jól érzékeltető, több változatban is fellelhető anekdotát, mely azt a személyt állítja középpontba, aki ki sem mozdult otthonából, mégis több ország, illetve állam állampolgára volt, hiszen az Osztrák–Magyar Monarchiában született, Csehszlovákiában tanult, a Szovjetunióban nyugdíjazták és jelenleg Ukrajnában éli életét. Ez az anekdota onnan jutott eszembe, hogy Zelei Miklós könyvében, a Kortárs Kiadó jóvoltából immár harmadik, bővített kiadásban is megjelent *A kettézárt falu* című riport-, illetve dokumentumkötetben – amit a szerző és a kiadó következetesen, de aligha kellően reflektálva dokumentumregényként határoz meg – szintén található ehhez hasonló élettörténet. Az 1997-ben, nem sokkal a riport után elhunyt görög katolikus pap, Ortutay Elemér így kezdi saját életútjának bemutatását: „A nevem Ortutay Elemér, ungvári gyerek vagyok, arról híres, hogy öt-hat államban éltem eddig, és mindig Ungváron laktam. Itt születtem 1916-ban, a Monarchiában. Csehszlovákiában jártam iskolába meg első szemináriumba, Magyarországon voltam kispap, Magyarországon szenteltek görög katolikus pappá, a Szovjetunióban tartóztattak le, Ukrajnában öregedtem meg, és még ma is Ungváron vagyok” (185.). Néha tehát ki sem kell mozdulni a saját, tágabban értett otthonból ahhoz, hogy határtapasztalathoz jussunk. Néha a határok mennek oda az emberhez az úgynevezett „változás szelével” együtt.

Úgy tűnik, ilyen szelek jártak a második világháborút követő években Nagyszelmenc és Kisszelmenc utcáin is. Az ikerfalu közé épített határ ugyanis, amely a nagyszelmenci részt Csehszlovákiához (majd a rendszerváltás után Szlovákiához), a kisszelmencit pedig a Szovjetunióhoz (illetve a rendszerváltást követően Ukrajnához) kapcsolta, ekkorra datálható. Hogy egy olyan nagyhatalomnak, mint amilyen a Szovjetunió volt akkoriban, miért lehetett szüksége ilyen lépésre, csak sejtethjük utólag, amit viszont biztosan tudunk: az Ungvártól nem túl messze elterülő ikerfalut kettézáró határ rokonokat, ismerősöket, barátokat választott el egymástól – sokáig úgy tűnt a helyi lakosság számára, hogy véglegesen. Egy rövid ideig még átjártak ugyan például a gazdák (megművelni a határ másik oldalán maradt földjeiket), de aztán fokozatosan felszámolták az ilyen félillegális kiskapukat is. A korabeli, a nyugat felé eleve (finoman szólva) mély bizalmatlansággal tekintő szovjet szemlélet szerint: a birodalom határa szent és sérthetetlen, aki mégis határsértésre vetemedik, annak felelnie kell tettéért. És *A kettézárt falu*ban elme-

sélt történetek tanúsága szerint feleltek is érte az egyszerű, falusi emberek, könyörtelenül. A kisszelmenci Sárpátky Károlyné Jefcsák Ilona jegyzi meg egy helyen: „Az oroszok hoztak édesanyámnak cukrot, szahar, mama, szahar, én téged úgy szeretlek! Akkor édesanyám megkérdezi, és ha mennék át a határon? Akkor lelőnélek, mint egy kutyát. Már akkor magas sövény volt, befonva tövissel, átnézni se volt szabad. [...] Az egyik húsvétkor valaki Nagyszelmencből részegen átdugta a fejét a sövényen, a katonák akkor is éppen ott álltak, megfogták, áthúzgálták, és három év múlva jött vissza harmincöt kilósan” (75.). De jellemző az a történet is, amit a Szelmenc ügyében 2004. április 24-i washingtoni meghallgatáson (amelynek különben teljes jegyzőkönyvét tartalmazza a kötet) Tóth Lajos, Nagyszelmenc polgármestere elmond: „A váratlanul történt határmódosítás annyira hihetetlennek tűnt nagyszüleink számára, hogy a határőrök éberségét kijátszva egy ideig még átjártak a határ túloldalán lévő földjeiket megművelni. A döbbenet akkor lett óriási, mikor a szovjet határőrök egy nap leforgása alatt hat méter magas deszkapalánkot építettek. Így történhetett meg, hogy a nagyszüleinél vakációzó kisszelmenci Rebeka örökre Nagyszelmencen maradt. A szülei már csak mennyasszonyként látták viszont, akkor is csak a határon keresztül, mivel a szovjet hatóságtól nem kaptak engedélyt, hogy részt vehessenek a lányuk esküvőjén. A deszkából épített fal azt is megakadályozta, hogy az egymástól elszakított testvérek, rokonok, ismerősök láthassák egymást” (238.). És azok, akik ennek ellenére megpróbáltak valamilyen, a határon átnyúló kapcsolatot teremteni, tehát „átmutogattak”, „átbeszéltek”, ahogy a helyiek mondták, azok meg is kapták büntetésüket. Ezeknek az intézkedéseknek a hatására aztán szép lassan gyengülni kezdett a szál a két település, a rokonok és a barátok között, egészen a Szovjetunió széteséséig, illetve bizonyos szempontból napjainkig, amikor már más, elsősorban adminisztratív jellegű problémák nehezítik a határátkelést és a kapcsolattartást.

Az, hogy a határt esetlegesen és erőszakkal húzták meg, nem törődve az ott élő emberek sorsával, jellemző a sztálini rendszerre. Mégis érdekes, ahogy a kötetben megszólalók visszatérően emlegetik „Ignác Janit”, kisszelmenc akkori polgármesterét, vagy ahogy Kárpátalján ma is nevezi a köznyelv, bíróját, aki a legenda szerint dobantott egyet, majd azt mondta az oroszoknak, hogy „Tu je gránic!” (‘Itt a határ!’), és a határ oda épült. Könnyen lehet, hogy valamilyen előny reményében a bíró valóban együttműködött ilyen formán is a szovjetekkel, de ami biztos, nem sokkal később őt szintén maga alá gyűrte a rendszer, sok más emberrel együtt.

Zelei Miklós kitartóan követi a rendszer változásait, egészen máig, és kritikával illeti a látszólagos tehetetlenséget, a mindent behálózó korrupciót, a nagypolitika közömbösségét vagy éppen a nagyon is jellemző politikusi hozzá nem értést. Míg a kötet nagy részét kitevő riportokban a szerző következetesen háttérben marad, és csak implicit módon – elsősorban az anyag válogatásában és elrendezésében – van jelen, hogy a megszólalók minél szabadabban mondhassák el saját történeteiket, mintegy monológ formájában, addig a kiegészítésként csatolt szövegekben már nem marad rejtve a szerző személyes meggyőződése, véleménye, az ügy iránti mérhetetlen kitartása sem. Zelei kitartóan gyűjt össze mindent, ami számára hozzáférhetővé válik a témával kapcsolatban, és hol az adott dokumentumot, hírt, újságcikket teszi közzé a kötetben mindenféle kommentár nélkül, hol pedig a legszemélyesebb véleményét osztja meg az olvasóval egy-egy eseménnyel, fejleménnyel kapcsolatosan. Talán ezeknél a részeknél lett volna szükség szigorúbb rostálásra, válogatásra, hiszen nem mindegyik szövegrész képes – már csak megformálása, illetve súlya, pontosabban súlytalansága miatt sem – felemelkedni a kötet általános színvonalához. De ahogy kirajzolódik *A kettézárt falu* saját, közel sem probléma nélküli keletkezés- és kiadástörténete ezeken a lapokon, úgy válik egyre inkább megkérdőjelezhetővé a szerző kitartása és elismerésre méltóvá az ügy iránti elkötelezettsége. Minden túlzás nélkül kimondhatjuk: az, hogy nem maradt helyierdekű Nagy- és Kisszelmenc mélyen igazságtalan sorsa, nem kis részben köszönhető Zelei Miklósnak.

A kettézárt falu lapjain ugyanakkor nem csak a határral kettéválasztott ikerfalu jelenik tartó sorsmetszete jelenik meg. A háttérben mindig ott van a kárpátaljai magyarság tragédiája, a malenkij robotra, illetve a különféle szovjet légerekbe származási alapon elhurcolt férfilakosság szenvedéstörténete is. Ezúttal csupán egyetlen epizódot emelnék ki ebből. Az Kárpátalján is meglehetősen széles körben ismert, hogy Gálocs polgármestere ellenállt a hatalomnak, és egyetlen embert sem engedett elhurcolni a faluból a „háromnapos munkára”. Az viszont már kevésbé tudott, hogy mi lett a polgármester, Bakajsz József sorsa. Erről a kötetben fia, Bakajsz Árpád beszél: „Ötvenben vitték el, és ötvenöt tavaszán vagy nyarán küldött Lembergől egy lengyel származású orvosnő egy levelet anyámnak. Értesítettek bennünket arról, hogy ha élve haza akarjuk hozni apámat, menjünk el érte, súlyos beteg. Nem írták, hogy mi a baja. [...] Elhoztuk, akkor bizonyosodtunk meg, hogy az állától a feje tetejéig egy arasznyi távolságot

bevéve, a koponyája úgy hajlott, horpadt, mint a gumilabda. Apám fejében egy ép csont nem volt. [...] Kínasztották, ameddig meg nem zavarodott. Akkor elérték a céljukat, mert úgy már nem veszélyes. De még akkor sem küldték haza, akkor sem engedték el” (142.).

Zelei Miklós kötetében a kitartás és a remény mellett ott a szembesülés a sokszor teljesen igazságtalan realitásokkal. A szerző beszámolóí, cikkei, interjúi alapján saját maga tapasztalta meg, milyen nehéz elérni bármit a jelenben is, sok évvel a második világháború, illetve a rendszerváltás után az ikerfalu ügyével kapcsolatban. Mert akárhányszor tűnik úgy, hogy legalább az egyszerűsített határátkelés kérdése megoldódik végre, hamarosan kiderül, hogy korai az öröm: vagy a megígért határnyitás húzódik el, vagy a szlovákiai csokilobbi éri el a határ zárva tartását egy időre. De ha épp nincs más, akkor a schengeni vízummal kapcsolatban jelentkezik valamilyen probléma, hogy a szervezett bűnözés mindent átható, vigyázó tekintetere már ki se térjek...

A kötetben újraközölt (eredetileg a Magyar Hírlap 2007. november 24-i számában megjelent) *Benzinkút a tömegsír fölött* című cikkében Zelei Miklós nagyon tömören és világosan foglalja össze tapasztalatait a kisebbségi léthelyzetről: „Mindösszesen ennyi a kisebbségi lét. A lényege, hogy újra és újra a nulláról kell elindulni” (325.). Mégis (vagy éppen ezért) fontos – és számomra ezt jelenti leginkább *A kettézárt falu* –, hogy valaki, aki ezt közvetíteni is képes, újra és újra útra keljen, mert a kisebbségi lét mindennapi határtapasztalatai nem szabad, hogy rejtve maradjanak, vagy hogy a feledésbe merüljenek. Ezekről akkor is beszélni, írni kell, ha éppen tisztán látszik: nem sok remény van a változásra.

(Zelei Miklós, *A kettézárt falu*, dokumentumregény, harmadik, javított, bővített kiadás, Kortárs Kiadó, Budapest, 2017.)

Csordás László